

ЗА КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ КАТО МЕМОАРИСТ И ЕСЕИСТ

БИСТРА ГАНЧЕВА

Мемоарите „Път през годините“ бяха книгата, с която Константин Константинов се върна към литературата след 17-годишно мълчание. С необикновения си успех тя стана откритие за българския читател, който изведнъж вижда у автора и голям майстор на словото.

И въпреки голямата роля, която изигра в живота на писателя, тази книга е факт не толкова на житейската, колкото на творческата му биография. Оказва се, че през времето, когато не са се появявали негови произведения, художественият му опит е продължавал да се „набира“, утаява и избистря, докато най-сетне „в дъното на ретортата блесна зърно чисто злато“. В „Път през годините“ Константин Константинов стигна до решение на много въпроси, които, появили се още в ранните му творби, преминават през цялото му творчество, за да намерят отговор в късната му проза.

Най-важен сред тях е въпросът за времето.

Още през младостта си, във възраст, когато сме свикнали да смятаме, че се гледа само напред, К. Константинов гледа на настоящето като на бъдещ спомен¹. Чувството за преходност пронизва преживяванията му, само благодарение на него те достигат възможната си пълна сила.

Обратно — в спомените, когато пътят през годините в по-голямата си част е останал назад, миналото придобива нова сила и чар. Докато през младостта мечтите могат да „консумират“ живота, преди той да е настъпил², сега спомените го задържат, след като е отминал — „паметта е един от образите на безсмъртнето“.

Безспорно този „задържан“ живот не е непосредствената действителност — миналите години оживяват като на „екран с далечна перспектива, пред който ти ставаш зрител на своя собствен живот“. Това е същият екран от мечтите на младостта, но сега прехвърлен „зад“ пътя на годините и обърнал перспективата. За Константин Констан-

¹ К. Константинов. Път през годините. С., 1966, 216—217.

² Свидетелство за това е и една импресия „Край морето“ (Съвременна мисъл, II, 1911, кн. 3, с. 151), издадена една година след посещението на К. Константинов във Венеция. В нея героят просто се разминава с най-хубавите часове от живота си — дългото очакване, предкусването им, възбуждаемостта навлизане в тях сякаш поглъщат духовната енергия, необходима за действителното им преживяване. И когато най-сетне настъпват, се оказва, че всъщност вече са отминали: „Ние изживяхме нашето малко щастие, преди то да беше дошло.“

тинов временната дистанция от нещата е така необходима, както и самите неща.

Тук са и силата, и слабостта му. Той прекалено често търси опора в „една друга действителност“, сътворена от самия него, която го отдалечава от истинския живот. И същевременно, намерил се в тази действителност, той изживява себе си най-пълно като човек и се издига най-високо като художник.

Свидетелство за това са страниците за родния Сливен. Макар да са съставени от същия „материал“, който изпълва спомените за толкова други български селища — исторически сведения, сравнително подробен разказ за културния живот, отделни прочувствувани мигове и часове от детството и ранното юношество, от „усмивките“ и „гримасите“ на града — те са единствена в цялата ни литература „поетическа биография на Сливен, каквато друг от нашите градове няма“.

Причината е специфично Константиновото „двойно съществуване“ на спомените. От една страна, непрекъснато се внушава, че възпроизведеният в тези страници образ на родния град принадлежи на миналото, че „днес всичко там е вече друго“. Същевременно още с първите редове се налага и особено чувство за сегашност: „Ето го, заграден на запад и север от високи рътлини и скалисти хребети, той е застанал на границата между Стара планина и равнината...“ Не би могло да се определи доколко творецът изминава своя обратен път през годините, за да „стигне“ до миналото, и доколко „привлича“ това минало в настоящето. Той явно се е стремил да внуши двойственото чувство за мигове, часове и години, едновременно неуловими и все пак задържани в съзнанието. „Път през годините“ има свое време, в него нещата оживяват като в дълбочината на езерна вода — едновременно плътна и кристално чиста — в която обикновените им очертания се размиват и се създава новият им образ. Този нов образ е самата им „поетическа биография“, той поражда притегателната сила на тези единствени по рода си страници.

Хронологическата връзка между събитията в „Път през годините“ е силно разколебана. Макар да се забелязва (предимно в първия том) най-общо придвижване напред през години и десетилетия, темпоралната линия е накъсана, най-често пунктирана. Във втория том (особено в главите „Булевардът“, „Сладкарницата“, „Провинцията“, „Чужбина“) тя почти изчезва. Събитията и хората оживяват сякаш сами за себе си.

И все пак те имат свое „разположение“ в някаква координатна система — в един свят с повишена стойност. Самото споменаване на кой да е факт вече говори, че той е издържал особено изпитание. Условието, което му отнежда място в „Път през годините“, е той да бъде или поне да отвежда към духовно откритие. „Намерил се“ в книгата, той не се съпоставя с другите, а заедно с тях се въздига над обикновените неща.

По този начин Константин Константинов се старее да свърже своята „друга действителност“ с обективния живот. Макар припомненото да казва „повече от себе си“ и да е „патежияло от значителност“, то не е въображаемо като младежките блянове или неосъществимо като копнежите на героите от разказите му. Мемоарите въз-

³ Владимир Василев, Сливенският Парнас. — Литературни новини, 23 май 1962. бр/ 28.

кресяват действителни хора и събития, чието значение се открива, а не се привнася.

Времето се оказва художествено средство да се разкрие духовната същност на нещата. Да се очертаят с истинското в себе си, да им се отнеме всичко незначително и излишно — за Константин Константинов това може да стане единствено в миналото — защото само в неговото отлежало спокойствие те могат да се разкрият в онзи „най-чист вид“, който настоящето в бързото си течение може да подмине. Устойчивата духовна цена показва и всесилието, и безсилието на времето — нищо не е такова, каквото някога е било, и всичко „става“ — т. е. се осъзнава —такова, каквото е и трябва да бъде. Оттук и специфичното у К. Константинов универсализиране на миналото — „настояще в истинския смисъл не съществува“, „нашият живот всъщност е само трупане на спомени“. Тази „сентиментална фраза“ е всъщност „най-истинската истина“ за К. Константинов.

* * *

Духовната мярка подчинява и обхваща всички спомени в „Път през годините“. Събития, личности, произведения на изкуството са привлечени с оглед на трайното и неповторимото, което носят. Извън конкретното си време те са поставени в друг, не по-малко плътен контекст — духовния свят на художника и културния живот на нацията.

Така се създават например мемоарните образи на българските творци.

Биографиите им са почти изцяло пренебрегнати — те са най-незначителната част от спомените. На преден план изпъква личността като значителен сам за себе си феномен, като показателно присъствие, което допринася да се оформи релефът на културния живот. Изключенията са изолирани (Г. Стаматов, П. К. Яворов), а и всъщност доказват правилото. Например на страниците на групата на Димитър Подвързачов, Димчо Дебелянов, Георги Райчев, Георги Машев, Николай Лиливев Константинов разказва сравнително надълго за всекидневната заетост на всеки, за редактирането на сп. „Звено“, за някон весели случки, делнични неуредици, бохемски увлечения, за вечерите, прекарани в шег и закачки. Личности, принадлежащи вече на литературната история, израстват в своя земен образ — като живи хора, през погледа на близък, обичащ ги човек. Но и тук той не се задоволява с простото излагане на подробностите. Чрез цялото множество случки се стреми да впише а т м о с ф е р а т а на някогашната дружба, да разкрие онази „рядка духовна близост“ в приятелския кръг, независима от индивидуални различия, включваща и взаимните симпатии, и творческото горене — т. е. стреми се да припомни факт с необикновена нравствена стойност. Тази част от книгата не се създава само с информативна цел. Тя е най-вече равносметка. Писателят е пренесъл някогашната младежка чистота и сега се чувства длъжен да пише повече за нея, да бъде дори обстоятелствен, да насити и подробностите на разказа си с онова духовно съдържание, което я прави така силна и рядка.

„Поколението, на което принадлежа, и онова, което го предхож-

⁴ П. Зарев. К. Константинов. — В: Панорама на бълг. литература. Т. IV. С., 1973, с. 73.

да, ... вярваха безрезервно в първичните знания на думите — свобода, съвест, дълг, чест, човешчина — и направиха от тях съдържание на живота си. Колкото и неясни да са границите на тази концепция, когато тя трябваше да се осъществи конкретно — нямаше никакво двоумение или страх...“

Младешите от групата на Подвързачов и Дебелянов са се чувствували призвани и да изразят виждането си, и да живеят според него. Затова на изкуството — пълния синтез на това виждане — са отделяли най-драгоценните си часове, на него са подчинявали и борбата на още неуреденото си съществуване. Творчеството не им е носило нищо освен духовно удовлетворение и вътрешна свобода. За тази нематериална награда те са му отдали целия си живот.

Съзнанието за творчески дълг — еднакво важно за всички тях — се е утвърждавало непрекъснато. Всеки е виждал в другите онова, което сам е носил у себе си — творчески помисли и воля да ги осъществи. Приятелството е било необходимият въздух, в който тези качества са могли да се развият. Отделният участник е допринасял за обогатяване на отношенията, като чрез тях доизграждал и себе си. Както в „художественото произведение има значителност, която човекът няма“ (мисъл на Делакроа, често цитирана от Константинов), така и в дружбата между хората се създава едно етично богатство, което иначе не би се проявило.

Всичко това дава основание на Константинов да твърди, че връзките между хората са по-трайни от самите хора. „Участвувайки“ в отношения с други, личността активизира неподозирани дотогава страни у себе си, обогатява се и се усъвършенствува.

В разказа за приятелската група биографичните подробности са включени и подчинени на идеята за духовно извисеното и непреходното. Това осигурява възможността да се разшири теренът им. Иденте „маркират“ и „пронизват“ изложението, стремежът към духовност владее разказа.

Един от най-важните въпроси, които вълнуват Константин Константинов в „Път през годините“, е въпросът, доколко съзнаваме и познаваме културните ценности, създадени преди нас; дали те живеят в историческата памет на народа с цялото си значение. Уверен в трайния смисъл на културното явление, той обръща изискването към възприемащите — те имат нужда от дотсега с великите, които и без нашето признание са придобили дълговечност. За културното равнище на едно общество се съди не само по това, какви ценности е създадо, но и как ги е оценило. Точно защото е постижение, завоевание, културната придобивка трябва да бъде достойние на всеки българин. Ръководен от това изискване, Константинов си поставя задачата да разкрие пред читателя някои забравени или недооценени художествени постижения, съжалява и дори се възмушава, че мнозина от културните дейци, за които говори, са слабо познати, а някои — и неизвестни. За тях пише със съзнанието за едно задължение. Непрекъснато се стреми да изтъква истини, да уточнява, да поправя. Потомството трябва да бъде доведено до ценностите от миналото, само така то ще се окаже достойно да ги има и способно да ги продължи.

Важен момент от отношението на Константин Константинов към

⁶ К. Константинов. Път през годините... с. 155.

културната история и изкуството е идеята за приемствеността. Литературата според него е непрекъснато развитие, в което всяка творческа личност, дело или творба е стъпка, пробив. Новото културно постижение заема мястото, което предшествениците му правят и само създава предпоставки за следващите. Ра̀нен „видим“ израз на този възглед е даденото от К. Константинов име на списание „Звено“ още през 1914 г. — указание, че то е връзка между две епохи.

Схващането му се разкрива много ясно в страниците за делото на наши творци — предимно писатели и поети. Обширни или лаконични, оценките му имат постоянна цел — да открият мястото на художника в българския литературен процес. Образец в това отношение са бележките за Пенчо Славейков и Иван Вазов. Константинов често говори за очертаните от тях две линии в българската литература, намира у Вазов корените на всичко българско в изкуството ни; безпогрешно посочва новото, което Пенчо Славейков, внася, и с това се доближава и до съвременното определение за значението на този творец, чито последователи са представителите на тогавашното младо поколение. „... непрекъснатите промени в душата на новия българин, животът, който се преобразяваше пред очите ни, неизвестните богатства на българския език, извиквани на живот като с вълшебни заклинания от всеки нов поет и писател — всичко това изостряше необходимостта да преодолееш постигнатото до тебе, да дадеш с в о е т о (разр. а.) виждане на нещата, да намериш новото съдържание с новата форма на твоите концепции за живот.“⁶ На тези задачи Славейков е бил най-близък със стремежа си да издигне българската култура на по-високо равнище, да внесе по-дълбок психологизъм в нея, да преодолее националната ѝ ограниченост. Затова не е никак случайно, че тогавашните млади писатели от кръга на Дебелянов, Лилев и Константин Константинов стават негови духовни наследници.

Показателно е как различно са почувствували те загубата на Славейков и на Вазов.

В грандиозното погребение на народния поет, при цялата спонтанна скръб на това „всенародно изпращане“ Константинов съвсем основателно вижда нещо естествено и закономерно. Смъртта на Вазов означава залез и на неговата епоха — тя има свой ненадминат блясък и величие и е една от най-славните епохи в историята ни, но това не може да я превърне в настояще. Докато Славейков е бил носител на същите творчески възделения, които са следвали тогавашните младежи. Те са го чувствували близък най-вече поради сходството в художествените задачи — затова смъртта му ги „ограбва“.

Дори когато говори за чужди писатели, Константинов търси мястото им в литературния процес на собствената им страна. Бунин поставя сред най-великите представители на руския реализъм, за Сент Екзюпери смята, че „принадлежи на оня древен род, който мина триумфално през столетията — рода на великите френски моралисти“⁷. Характеристиката на Константинов не е само „съсредоточаване“ в творчеството, а е съотнасяне с други художествени факти — близки и далечни. Тя включва широк кръг явления, „обърната“ е към целия художествен процес, намира връзки и зависимости между твърде отдалечени „краища“ на културния развой.

⁶ К. Константинов. Път през годините..., с. 177.

⁷ Пак там, с. 477.

Само веднъж Константинов допуска известно отклонение от свой принцип — в инак прекрасните си спомени за български актьори.

В отделните очерци първенците на театъра ни изпъкват със своя неповторим облик — горда чистота и одухотворена женственост (Адриана Будевска), вътрешно озарение (Васил Кирков), овладяност, внушителност и властно чувство за мярка (Сава Огнянов), умение да се навлиза в ролята до пълно изчезване (Кръстьо Сарафов). Онова, което обединява образите им, е мисълта, че тези актьори са несъизмерими с посредствените творчески индивидуалности, че всеки от тях е недосегаем връх в нашето сценично изкуство — „подобни представления и артисти българският театър едва ли ще види вече“⁸.

Несъмнено писателят говори за „голямото време“ на Народния театър в началото на века, което и според специалистите не е достигнато досега. Но тъкмо тук е необходимо да се припомним, че „в духовните неща няма връщане надолу“, че там „всеки връх е път към друг, по-висок“. Възторгът от изкуството на великите артисти е отклонил за миг Константинов от идеята за приемствеността.

От своя страна самата идея за приемственост „се отклонява“ и донякъде противоречи на определеното му за „извънвременната същност“ на духовните неща. Оказва се, че неговата „друга действителност“ също има своето развитие. И то не е друго, а сложно, специфично, „самозародило се“ отражение на същия обективен свят, на който привърженикът на чистата духовност гледа понякога с резерви. Макар Константинов да е далеч от разбирането за такъв характер на литературния процес, той — може би несъзнателно — очертава духовна успорица на материалните неща.

Прозренията и ограниченията на Константин Константинов се разкриват най-ясно във връзка с творческите уроци, които всеки художник усвоява от предшествениците си:

„Младият талант трябва да приеме като неопенимо наследство опита, културата, вкуса, мъдростта на по-старите, за да оправдае собственото си съществуване и да надхвърли възможностите на ония преди него.“ Постиженията на предшествениците са жалони в пътя на художника. Той достига до тях и ги надминава. Колкото по-широко усвои „опита, вкуса на по-старите“, толкова по-ярко ще се открие и неповторимото в него.

Константинов търси равновесие между индивидуалната същина на писателя и неговата обусловеност от литературния развой. Мнението му заслужава да се съпостави със становището на литературовед, който подхожда към творческия процес „отвън“.

Една от най-известните формулировки предлага Георги Гачев: „Писателят-художник е орган на обективния процес. В него, в създаваните от него произведения няма нищо, което да не е било породено от обективния процес на художественото развитие, и същевременно няма нищо, което да не е напълно субективно, да не е било породено само от дадена, неповторима художествена индивидуалност. Всички явления на съдържанието и формата... у писателя художник, в неговото художествено произведение се намират в жив синтез, живеят като части на един самодвижещ се организъм... Цялата (разр. а.) субстанция на писателя-художник и на художественото про-

⁸ Пак там, с. 143.

изведение е живо възплъщение на диалектиката на субекта и обекта, на тяхното единство.⁹

Взгледите на писателя и на учения са близки и тъкмо затова разликата между тях е показателна.

Константинов поставя ударението върху личния свят на художника. Литературното развитие той разглежда преди всичко, ако не и единствено, като усвояване, възприемане и надминаване, т. е. като момент от индивидуалното творческо израстване на отделния художник. Литературоведът акцентира другаде. Той има предвид цялостното литературно развитие, което включва приемствеността, без да се свежда до нея, и в същината си е процес — движение, което, абсорбирайки произведенията и авторите, има свои закони.

Всеки от тях има своите предимства.

Изхождайки от индивидуалния творчески свят, писателят има достъп до пределните му дълбочини. Проникновението е най-дълбоко, когато между него и авторите, за които говори, има близост. Неслучайно есетата на Константинов за Бунин, Ана Ахматова, Антоан дьо Сент Екзюпери и Рачо Стоянов са най-хубавото, което досега е казано у нас за тези автори. Родството (естествено става въпрос само за типологическо родство) е причина той да ни приближава така плътно до тях и да ги очертае така релефно.

Но тук е и ограничението на писателя. Живияването в чуждия художествен свят винаги е застрашено да стане по аналогия със собствения и затова винаги е безпогрешно.

Пример, макар и изолиран, за подобна ограниченост дава самият Константинов в някои от споменатите есета. Той набляга силно — и съвсем основателно — върху статичността и липсата на интрига в разказите на Бунин и Чехов. Безфабулността е наистина характерно, при това необходимо качество на Буниновата белетристика. Същевременно обаче Константинов абсолютизира. „Сюжетът е всъщност само необходим предлог за осъществяване на една творческа идея, за отразяване на една човешка съдба. И нищо друго.“¹⁰ На тази мисъл лесно може да се излезе насреща пак с авторско признание, и то на един от първенците на нашата литература, на Елин Пелин: „Героите трябва да си ги приспособява човек към сюжета. Те са му потребни, за да си оправдае сюжета.“¹¹ Признанието на Елин Пелин е точно толкова достоверно и проверено в практиката, колкото е и мнението на Константинов. (И то е също така ограничено. Поради тази ограниченост Елин Пелин недооценява Йовковите разкази. Той смята за недостатък, че им липсва „център“¹², към който да се насочва и от който да тръгва действието.)

Ограничението е не на авторите, а на позицията, която те заемат. Съдейки за произведението „извътре“, те остават „затворени“ в него.

За разлика от тях литературоведът открива в художественото развитие много повече връзки и зависимости, включително и връзката между приемствеността и художествената неповторимост на твореца. Анализът е поначало негова територия, както творчеството е терен само за автора. Признанието на Толстой, че е разбрал Пушкин благодарение на

⁹ Георги Гачев. Ускореното развитие на културата. С., 1979, 296—297.

¹⁰ К. Константинов. Път през годините... с. 447.

¹¹ Български писатели за себе си и за своето творчество. Т. II. С., 1970, с. 49.

¹² Сп. Казанджиев. Среци и разговори с Йордан Йовков. С., 1960, с. 29.

Белински, не е случайно. Творческото могъщество на руското „човечинство“ не му е помагало да бъде добър приемник на другия творец. Нужно е било друго — анализаторската дарба на критика.

„Път през годините“, както и някои работи в „Празници“ могат да „отправят“ сериозни възражения срещу изказаните по-горе мисли. Защото Константинов тълкува и автори, които са твърде различни от него — Вазов, Толстой, Кирил Христов, Тодор Влайков, Вапцаров, Едуард Багрицки. Нещо повече, наблюденията му в другите изкуства — живописата и театъра — също са верни и точни, съперничат с професионалната оценка. А и не може да се смята, че проникновеното разбиране на Бунин, Сент Екзюпери или Рачо Стоянов се дължи само на творческа близост. Той е отбелязвал у тях и черти, които не може да намери у себе си.

Погрешното абсолютизиране, за което стана дума, се среща сравнително рядко. В огромното мнозинство случаи то не нарушава и дори не се отразява съществено върху анализа. Константинов е могъл да се „справи“ по някакъв начин със своето ограничение. Как е успял да стори това?

Обяснението е само едно — той има и критически дар. Когато разглежда нечие творчество, не е автор на художествени произведения, а критик — приемник на изкуството. Вживяването му в света на другите творци в повечето случаи не е вживяване по аналогия — то е специфичният дар да се усети другият свят като свой.

Критическата дарба на Константин Константинов се доказва от някои ранни негови оценки, които по-късно литературната наука потвърди — например за творчеството на Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев, Асен Разцветников, Атанас Далчев, Елисавета Багряна. Още при първия досег с произведенията на Иво Андрич той усеща величината на големия талант и е сред първите откриватели на Антоан дьо Сент Екзюпери извън Франция — още приживе на френския писател¹³.

К. Константинов притежава и другото качество, необходимо за критика — да пази необходимото разстояние между себе си и разглежданото произведение. Той и навлиза в един художествен свят, и се отдръпва от него: и го съпреживява, и въздава присъда; и го тълкува „откъм корена му“ — от гледна точка на художника, и го преценява „отвън“ — като зрител, читател. Малко са книгите — поне в нашата литература — в които така своеобразно се съчетават писателят и критикът.

Понякога може да се развие и борба помежду им. Убеждението на Константинов, че поезията не може да се дефинира, че всичко, казано за нея, е „само литература“, съжителствува — в едно и също есе — със собственото му тълкуване на Ботевата поезия. В единия случай той съди като художник, според когото поетическата дарба е независима от тълкувателите си, в другия случай говори като критик — разкрива страни от творчеството, опира се на разглеждани в науката въпроси. И навсякъде изказва мнения, забравил, че това е „само лите-

¹³ Изглежда, че и голямото преводаческо изкуство на Константинов има същата основа. Да съзре най-големите дълбочини в творчеството на Голстой, Мопасан, Флобер, Бунин, Сент Екзюпери, да улови движението на мисълта и чувството, да усети неповторимото, специфичното внушение на всяко от произведенията на големите художници — това за него е предпоставка за другата му необикновена способност — да предаде същото внушение вече с наши езикови средства.

ратура“. Противоречието му е точно толкова обективно и неизбежно, както са и споменатите вече ограничения на Константинов.

* * *

Търсенето на изконно човешкото е все така напрегнато и при спомените за най-античовешките събития — войните. Сред различните загуби, които те причиняват, писателят жали най-много за онова, което му е най-скъпо — рухналите творчески възжеления. Той мисли за културния цъфтеж на страната ни, прекъснат без време, за похабени художествени пориви, за неродени произведения, за множество „неразцъфтели съществувания“ на одарени личности. Болката от всичко това надвишава мъката от материалните загуби. Творецът и хуманистът както винаги доминират над общественика.

Потресното впечатление на Константинов иде и от разрушението на етичните ценности. Войната „погазваше първия закон в защита на живота: не убивай! Защо тогава и по-малко значителните закони да не бъдат погазвани?“¹⁴ Наред с физическото унищожаване на милиони хора се срутват и вековни нравствени разбирания. Тези поражения са едва ли не по-страшни и по-непоправими от материалните, войната е преди всичко духовна разруха от планетарен мащаб.

Първата световна война занимава Константинов и от още една страна. Той се спира (макар и не така обширно) и на онзи трус, който тя предизвиква в съзнанието на интелигенцията в света. Творците някак изведнъж са се намерили в един нов свят, лишен от уюта и сигурността на предвоенния. Старият мироглед е ранен смъртоносно от „първия изстрел на световната война“¹⁵, без да остави нищо в замяна. Необходимо е да се започва отново. Миналото е завинаги изчезналият „свят от вчера“, за който мнозина говорят с нескривана тъга.

Същевременно — пак поради приоритета на хуманистичната мярка — писателят остава и с ограниченията на съвременните нему хуманисти. Абсолютизирайки художествените ценности, той не може да съсредоточи вниманието си върху социалните сили, на които предстои да създадат друг свят, със свои, нови художествени завоевания. Съзнание за тези сили вече е съществувало в онези среди, чийто вдъхновен представител стана Христо Смирненски. Твърде далеч от тези среди, Константинов не е можел да се доближи до конкретната вяра в бъдещето, която подхранва вдъхновението на пролетарския поет.

Вече се е отбелязвало подценяването на някои важни събития от негова страна — например Октомврийската революция. Истина е, че на нея са посветени малко редове в мемоарите. Една от причините е, че писателят не е имал точна историческа представа за „разбунтуваното руско море“¹⁶, не е разполагал с други данни, освен с „противоречиви телеграми“¹⁷ в печата и откъслечни сведения на руски бежанци. За него е било ясно, че Октомврийската революция е епохално събитие, но не е могъл да я осмисли в пълнота: „То имаше такова огромно значение за световната политика, че в тия първи дни не можеше да се проумее изцяло.“ Константинов не е могъл да погледне исторически

¹⁴ Път през годините, с. 292.

¹⁵ Пак там, с. 342.

¹⁶ Пак там, с. 326.

¹⁷ Пак там, с. 301.

на Октомврийската революция и поради това не му е било възможно да направи своята хуманистична преценка.

Но когато тази преценка следва посоката на събитията, мнението му се отличава с голяма точност. Константинов неведнъж подчертава недалновидната, ограничена и продажна политика на българските управници, късогледството на държавни дейци и на правителства. Той често прави кратки характеристики на министри и короновани глави (Д. Петков, Фердинанд) — характеристики точни, гневни или иронични, свидетелстващи за неугаснало след толкова години възмущение.

В отношението си към своята съвременност хуманистичните възждения на Константин Константинов преобладават над всичко останало, но това не става причина той да изгуби мярка в правилното преценяване на събитията.

* * *

И така, за каквото и да пише — детски спомени, роден град, културни или исторически събития, творчески личности, художествени ценности — Константин Константинов навсякъде търси духовното им съдържание. Изтъквайки го, той си отрежда и ролята на пряк негов приемник — духът му е средището, в което ценността на нещата се очертава и осмисля. Превръщането на общите — народни, исторически, човешки, творчески — съкровища в лично достойние е най-голямото достойнство на „Път през годините“.

Това определя формите и степените на авторовото присъствие.

В тази книга стремежът на писателя да не се натрапва на читателското внимание е достигнал своя връх — „мисля, че събитията са много по-значителни от моята лична съдба и че разказвайки на другите, трябва да забравя себе си“. Наистина в стотиците страници едва ли ще се намерят няколко, в които той да пише за собствения си живот. И все пак малко са книгите в българската литература, които така точно могат да бъдат определени като „чудесна характеристика на автора си“¹⁸.

„Тя наднича в някоя забравена от времето двукатна къщица в Павлово, боядисана розово, ... която веднага ни възкресява някогашните празнични летни вечери...“

„Тя е цялата наша добра стара земя, все по-хубава, колкото повече остарява, ... все тъй трогателно-простодушна днес, както и в миналото, и все тъй напрегната от своите скрити чудотворни сокове.

Тя е табелата на една гръчма до последните къщи на Ихтиман...“

„Провинцията? Тя е тоя многовековен чинар-кафене в Мелник, двете сме седнали пред филджан горещо кафе...“

Едно многовариантно емоционално встъпление, което се повтаря често по страниците на „Провинцията“ от втория том на „Път през годините“. Вещност „Провинцията“ е голяма, сложна цялост, съставена от разновременни по материал пътеписни есета, плътно споени помежду си. Присъствието на разказвача оформя композицията. Чрез него всички впечатления — скоросни или отдавнашни — от Пловдив,

¹⁸ П. Диневков, За К. Константинов. — В: Историческа съдба и съвременност. С., 1972, с. 285.

Търново, Плевен, Свищов, Карлово получават своеобразна рамка, обградени от широките завон в непрекъснатото течение на авторовото чувство и мисъл.

И не само обградени, а и по особен начин въздигнати. На страниците за Търново авторият спомен, напрегнат от мисъл, обхваща и панорамата на града, и някогашното детско впечатление от него, минава през миналото и настоящето, през стиховете на Разцветнико̀в за „Търново с черквите, Търново с белите куполи“, „загребва“ от най-интимните възгледи, за да стигне до основите на българската история, до непокътнатото и непреходното в нея. Минало и настояще, реално и нереално, виждано и въображение, „във времето“ и „извън времето“ — чрез всички тези взаимоотношения Константин разполага нещата в ново, сътворено от него пространство и време. „Там“ те получават истинския си образ — оживяват и такива, каквито са били някога, и така, както се възприемат сега. Без да ги изменя, авторът в известен смисъл ги сътворява.

В мемоарите, както и в пътеписите си Константин Константинов постига особено много, когато се движи около границата между жанровете. При това посоката трябва да бъде към белетристиката или есеистиката — с максимално приближаване, дори до пълно превръщане в тях. Всички по-големи творби, замислени от него като „чисто“ белетристични („Страници от недовършена повест“, „Кръв“, „Разкази за Добри Чинтулов“), са далеч от най-добрите му постижения. А и разказите, които внасят толкова новости в българската повествователна традиция, отстъпват на пътеписите, мемоарите и есетата му.

* * *

Единственият жанр, който в собствените си граници осигурява възможност за пълна себеизява на Константин Константинов, е есето. Цялото му творческо развитие бавно и неотстъпно отвежда до него. Пътеписите, жанрово най-менливите му творби, най-добре доказват това — писаните преди 1940 г. в по-голямата си част се доближават до разказа, а появилите се по-късно без изключение могат да бъдат наречени пътеписни есета.

Налага се обаче едно уточнение. В есеистичната книга „Празници“ — последната книга на писателя — намериха място и творби от много по-рано — от 30-те и 40-те години. Те застанаха редом до „Злато Бояджиев“ и „Реквием“, писани десетилетия след тях. Свързането „през годините“ направи очевидно и жанровото родство, и едновременно високоото им качество. В този смисъл „Пирин“ (1931) или „Рилски манастир“ (1942) се оказаха редки „пратеници от бъдеще време“ (израз на К. Константинов) в заявеното проявление на важна страна от неговата творческа природа. Предразположението му към есеистичния жанр не е узряло към 60-те години „за сметка на замлъкналата“ белетристична дарба, а е съществувало наред с нея, макар недостатъчно изявено.

Защо тогава Константин Константинов не дава израз на това свое предразположение през младостта си? Въпросът става по-наложителен, като се има предвид, че по този начин той е вървял против успеха си — читателите и критиката от 30-те и 40-те години са приемали почти безрезервно есеистичните изкушения от примерно „По земята“, а са имали ред възражения срещу разказите му — особено срещу първите сборници.

Писателят неведнъж е заявявал, че през дългия си живот е пре- не с ъ л виждането си за света. То се изстрада, минава през творчески търсения и житейски изпитания, за да се избистри окончателно в последните години и творби. Идейното развитие на Константин Константинов се състои не толкова в промяна, колкото в потвърждаване и осмисляне на схващанията. Склонен повече да задълбочава, отколкото да преустройва, той от ранна младост избира принципи с пределно широка „валидност“ — „свобода, съвест, дълг, чест, човештина“, — които също изминават своя път през годините. Към края на живота властта им над писателя става пълна — те крепят и подчиняват цялото му същество, дават посока и на жизнените, и на творческите импулси, т. е. за него стават абсолютни.

В зависимост от степента, с която ги е усвоил, Константин оп- ределя и израза им.

В белетристиката му са налице търсене то, личното постига- не на принципа. Въпросите и отговорите, до които героите му стигат, са временни спирки в движението към идеята — с това тя губи своята завършеност и абсолютност. В мемоарите и най-вече в есето се дава окончателен — поне за автора — отговор, истините му са за него крайни истини от последна инстанция. И първото условие да ги внуши като такива е да покаже, че самият той ги чувства така. Тези носители трябва да бъде не условният авторов образ от разказите, а самият писател, който да говори със собствения си глас. И тъй като поради структурните си особености белетристиката му не дава тази възможност, се прибегва до небелетристични жанрове.

Така може да се обясни и фактът, че през последните си години Константин (с изключение на работите си за деца и юноши) не се върна към белетристиката. По това време възгледите му за света са вече така завършени, както отдавна е била готова и способността му да ги изрази по художествен път. Идейният развой „настига“ рано развитите му възможности да пише есенстична проза. Небелетристичните произведения на Константин Константинов се явяват в „пресечната точка“ на две линии в творческото му развитие.

Неслучайно „Върхове“ е най-дълго обмисляната и „Празници“ е най-дълго „съставяната“ му книга. В тяхното дълго узряване художникът пътува право „към себе си“, откривайки най-истинската си същина.

В последните си творчески откровения Константин едновременно усвоява, преосмисля и се преборва с установените ни представи за национални светини или художествени ценности на света. Най-велики личности от историята ни (Паисий, Левски, Каблешков, Ботев), звездни мигове от нея (създаване на азбуката, Априлското въстание), паметници на човешката култура (Акропола) той трябва да изрази чрез себе си — и да ги направи толкова нови, колкото са известни.

При цялата си трудност това е задача тъкмо за Константин Константинов. И точно толкова прочути личности и събития са му необходими, за да ги пресъздаде отново.

Характерен пример е есето за Васил Левски. Със своята страшна себепотреченост и „извънчовешки измерения“ Апостола свидетелствува за силата на човек а. Левски е съизмерим не с онова, дори най-голямото, което „се среща в живота“, а с мисълта за героизъм и безсмъртие. Той е и личност с биография като всички хора, и нещо по-различно, някак отричащо земния му лик.

Хуманистичното виждане отвежда и към въпроса, как „се стига до героизма“, по какъв начин времето изгръгва нечовешки сили от обикновените хора.

На пръв поглед начините са разнообразни и противоположни — Каблешков става апостол с чистия пламък на младостта, Иван Арабаджията — с трезвия поглед на обикновения българин. Но и при двамата пътят на въздигането минава през пълното подчинение на една идея. Те са приели историческата задача като своя съдба и влагат изцяло себе си в борбата за възтържествуването ѝ. По този начин се сливат с идеята си и придобиват нещо от собственото ѝ безсмъртие. Героизмът иде по-късно, като нетърсено и може би несъзвучано („без да мисли за биография...“) ¹⁹ следствие от беззаветното служене.

Психологическият интерес към героизма се дължи на голямата, присъща на всяко време нужда от вяра в нравствените резерви на човека. За автор като К. Константинов, опознал „тъмните сили“ на човешкото „аз“, такава увереност е повече от необходима. Неговият хуманизъм не може да се крепи на изконна, идеща „отвътре“ обич — той трябва да има своите реални основания. Да разкрие човешката красота на нашите национални герои за него означава и да издири тези основания. Необходимо му е да докаже — на себе си и на другите, — че жертвеността, самоотречението, чистотата са не по-малко силни от злото у нас.

Цел на Константинов в последните му книги е да постави с необходимата тревога въпроса за дълга пред големите личности.

Задължението на потомците не се състои в това, да „следват примера“ на великите от миналото. Животът и неговите задачи днес са съвсем различни, а и героите със своите „извънчовешки измерения“ са по-близки до въображението, отколкото до действителността. Това, което може да се направи, е да се осъзнае е тяхното величие, в което — безсилен да го приеме — нашият ум се спасява, като го прави фантастика ²⁰. Всеки за себе си следва да се пребори тъкмо с това безсилие. Героите трябва да живеят не като легенда, а като реално свидетелство за възможностите на човека.

Поради тази причина обобщената представа за големите хора трябва да бъде достъпна за всеки — техните образи да бъдат видима форма на свършенството, крайна цел на стремежа към него. Носейки в съзнанието си светлите и пречистени образи, човек ще има представа и за онази „безкрайна спирала, която води от дълбините на земята до далечните звезди“ ²¹. Независимо от силите и възможностите на всеки ще имаме мярката за човечност. К. Константинов се отличава много от своите предшественици в разглеждане на националната ни история, защото поставя ударението върху човешките, стичните страни на подвига. Докато за Вазов и Захари Стоянов патриотизмът е обществен идеал, ценен сам по себе си, за авторите след Пенчо Славейков, включително и за Константинов, той е повече двигател за духовно въздигане, „реактив“ да се проявят общочовешки добродетели. Родолюбието води към истински ценното в човека.

Константинов не пренебрегва и не подценява историческото значение на своите герои. Обратно, благодарение на духовната им цена той може да ги приравни с великите представители на човечеството, а

¹⁹ К. Константинов. Върхове. С., 1967, с. 29.

²⁰ Пак там, с. 18.

²¹ К. Константинов. Любов..., 72—73.

с това да издигне своя малък народ до най-големите — което е сигурна основа за национална гордост. Предимството, което дава на хуманистичното пред тясно националното виждане, всъщност подсилва патриотичното му достойнство.

„Върхове“ и „Празници“ се натъкват и на някои предимства на народа ни пред други страни и култури, изпреварили България с векове. В строителството на Рилския манастир „не е имало ангария, нито трудова повинност. Не е строила държава, а един народ — и то поробен“²². Векове наред българинът е бил лишен от така необходимите импулси на нечие възхищение, от слава. Духовните ни подвизи са се раждали и обезсмъртявали някак вътре в себе си — без исторически примери, без аналогии и сравнения с други. И това повишава неизмеримо цената им — те не се и надяват на признание. Стремежът към култура, към духовно въздигане има същите яки исторически корени, които хранят всичко българско.

Разликата между патриотизма на Вазов и Захари Стоянов, от една страна, и на Константинов, от друга, е различие между цели поколения писатели, оформени в различни епохи. За първите ни творци след Освобождението патриотичната кауза е задача на времето им, а оттам — и смисъл на живота им; тя е ценност без нужда от доказване, сама е мярка и присъда и определя хората като добродетелни или не. За разлика от Възраждането патриотизмът по времето на Константинов не е така пряко свързан с належащите проблеми на страната. Националното самоопределение не е задача, от изпълнението на която да зависи съдбата на България. Патриотичното чувство живее дълбоко у творците, но нещо в него се схваща донякъде като традиция, като наследство от миналото. Нужно е писателите да погледнат отново на тази обич, да я осмислят и обосноват за себе си.

Същевременно, колкото и да се различава от Захари Стоянов и Вазов в тълкуването на историята, с някои свои разбириания Константинов ги следва. На героите на българската история той гледа като на създадени от времето си: делото на Кирил и Методий решава съдбата на славянството; чрез Паисий нацията за първи път търси да се изяви; дори песните на кроткия Чинтулов придобиват своята барутна сила само защото отговарят на една историческа потребност; „буйните глави“ на апостолите от Априлското въстание стават безсмъртни, защото творят бъдещето на нацията си. Всички тези личности са силни, защото историческата задача, която изпълняват, е велика и належаща. Това разбиране се е оформило и под влияние на Захари Стоянов, който така настойчиво посочва пряката историческа обусловеност на великите личности.

Още нещо сближава Константин Константинов с неговите предходници — демократизмът. Вниманието му е насочено не само към апостолите, а и към по-малко известни, скромни участници в революционните събития. Иван Арабаджията и неизвестните художници на Манасиевата хроника също са върхове, „равни може би по чистота и обреченост с най-големите“²³. Изключителните са емация на народния дух, другите са самият народ с неговата истинска сила.

Иван Арабаджията е истински представител на този народ. Не в смисъл на „извънчовешко измерение“, на някаква невероятна изключи-

²² Празници, с. 13.

²³ К. Константинов. Върхове..., с. 70.

телност, а с най-обикновените си качества — скромност, деловитост, и с онова типично нашенско разбиране, че „работата трябва да се свърши“. Константинов като истински българин е доловил тези черти у царицата-колар. С тях Иван Арабаджията става „част от българската история“²⁴.

Демократизмът на Константинов изостря вниманието му към народа, който „прави събитията и в последна сметка плаща за тях“²⁵. Великите и изключителните, които се „излъчват“ от масата, изобщо не биха се появили, ако не съществуваше тя. Преосмисляйки възрожденската традиция, той е сторил това в посоката, дадена от самата нея, т. е. избрал е единствения начин да ѝ остане верен.

Сред задъханата динамика на нашето време, сред всеобщата „преоценка на ценностите“, необходимостта от нещо непреходно става особено силна. Заслугата на Константинов в последните му книги е, че обръща внимание на неща, неподатливи на тление. Неговите „Път през годините“, „Върхове“ и „Празници“ дават възможност да отдъхнем, да се облегнем на непоклатими духовни опори. Още по-радостното е, че те са наши, издирени в българската национална и културна история.

Вечността на непреходните неща не е в „неизменната“ представа за тях — тя е в непрестанното им преосмисляне, в „новата любов“, която всяко време и всяко поколение им отправя.

²⁴ Пак там, с. 74.

²⁵ Пак там, с. 70.